

Ps. 6996

Lära och leva - leva och lära Om kiasmens heuristik och om kunskapsetik av José Luis Ramírez

I uppropet till denna bok som ska resa ett begravningsmonument över Nordplans framlidna doktorandutbildning frågar den ännu levande och snart emeritus prof. Gunnar Olsson: »Vad har Du lärt Dig under Dina år på Nordplan?» Att besvara denna fråga genom att tala om vad jag har lärt mig, som några av mina doktorskollegor gör, vore oegentligt. Ty om jag lärt mig något mellan åren 1981 och 1995 - 15 år som sträcker sig mellan min intagning till Nordplans vidareutbildning och försvaret av min avhandling om *Skapande mening* - så är det att man inte kan besvara denna fråga genom att tala om, utan främst genom att visa vad man lärt sig. Ty i denna tid då all konst förvandlas till vetenskap, hävdar min humanvetenskapliga handlingsteori att all vetenskap är också konst.

Först ett halvt år efter min framlagda avhandling har jag börjat använda ordet *kunskapsetik* för att benämna den drivkraft eller *télos* som sytt ihop allt vad jag gjort i 30 år och som först nu börjar nå fram till sin definition. Precis som det ska vara.

Kiasmesiska tvillingar

Nordplan är och förblir för mig platsen där ett flera decennier långt och fruktbarande samarbete ägt rum med den som bär skulden till min dokortitel, prof. Gunnar Olsson. Utan hans uppmuntran hade jag nog aldrig brytt mig om en sådan akademisk bragd. Många intressen har vi haft gemensamt tack vare våra diametralt skilda perspektiv med våra lika diametralt skilda livsvillkor.

Han, akademisk karriärlöpare (en tid betitlad "fallosofiens porrfressor" på grund av hans skabrösa metaforer¹⁾), ganska förtjust i att hålla i sitt skeptron, trots sin till synes naiva anspråkslöshet, sitt förkunnande av "laissez faire" och sin lydiga låtsasanarkism. Jag, skeptronnonchalerare, politiker "malgré moi", besatt av "ne laissez pas faire" och arrogant makthatare. Han skäms aldrig men styrs av skuld, medan jag styrs främst av skam, även om jag inte heller kunnat undgå att smittas av protestanternas skuldkänsla. Gunnar har alltid varit minimalismens mästare; själv besväras jag av en ständig maximalism.

1) Ett smakprov: »Samhällsplanering är en stor fallossymbol som begår våldtäkt på framtiden. Men vart tog oskulden vägen?»

Gunnar smider omsorgsfullt sina uttryck och låter dem söka sin mening; jag grubblar och vänder på meningen och låter den söka sitt uttryck, även om resan blir så lång att jag slutligen brukar bli utan följe. Jag vet en som ständigt talar om solipsism och alltid är i sällskap, medan en annan avskyr solipsismen men är dömd att för livet sitta på pelaren som en annan Simeon.

Skillnaden i vinkonsumtion oss emellan ger empiriskt bevis. Märk väl att detta inte har med alkoholmissbruk att göra; ty såväl Gunnar som jag tycker att vin ska drickas i sällskap, inte i ensamhet som i Sverige. Det är dock definitivt Gunnar som dricker mest vin av oss båda. Räkna då ut vem som är mera sällskaplig! Olika livsvillkor möts; mötet lämnar sina spår, men se: spåren förskräcker inte. Samarbetet oss emellan har alltid känts som en kiasm. Speciellt i våra diskursiva pingpongmatcher: först serverar den ena och den andra kontrar för att sedan byta spelroll i rollspelet.

Konstigt nog är förkärleken för kiasmen något som både Gunnar och jag, var för sig, bar inom oss innan vi någonsin möttes. Han med sin villkorlösa Duchampdyrkan och sina experiment med ägget och hönan. Jag med mitt Madridpåbrå och mina rötter i spansk barock och Quevedodiktning. I en långvarig intellektuell relation mellan två personer finns alltid något som initieras hos den ena och sprider sig till den andra för att komma tillbaka och utvecklas i en ständig växling. Gunnar skulle aldrig erkänna sig ha fått något från någon av sina doktorander. Det är ju han som äger ett skeptron och håller i det. Jag saknar däremot skeptronkomplex och är inte så ogenerös eller missunnsam som andra av mina doktorandkollegor.

Därför behöver jag inte dölja att Gunnar väckte mitt intresse för Lacan, för Nietzsche och Foucault, samtidigt som han aldrig lyckades få mig att syssla med Derrida (kanske därför att Derrida, såsom Gunnar ibland framhåller, är för viktig för mig). Gunnar väckte också mitt slumrande intresse för retorik. Men sedan har jag gått längre än vad han förutsåg; för mig är människan ett retoriskt djur, medan Gunnar framhärdat i att betrakta henne som ett semiotiskt djur (varför då inte också ett datoriserat djur? vi är ju på väg in i det), trots att semiotiken bara är ett resultat av skriftspråket och således bara en konstgjord produkt, framvuxen ur människans retoriska villkor.

Det var oundvikligt att jag till slut övervann det sausseska bråkstrecket (stora esset och lilla esset, ni vet), som gett oss så många insikter och fyllt så många av våra seminarier. För Gunnar är detta bråkstreck så inbyggt i hans tänkande och i hans personlighet att han skulle göra våldtäkt på sig själv om han övergav Sausses tankefigur. Gunnar riktade också min uppmärksamhet på begreppsparat metafor-metonymi, men själv tillskrev han i början alltför stor vikt åt metaforen. Det var jag som - under en lång julhelg, då vi båda var ensamma

hemma och hade några av de många och långa telefonsamtal vi haft under åren - fick insikten om metonymins avgörande roll och om det metonymiska (snarare än det mimetiska) begärets betydelse att slå in.

Det är mycket under årens lopp som jag kunnat utveckla, inspirerad av Gunnars uttryckskonst. Han är mästare på att hitta bra uttryck och jag är inte alls dålig på att utveckla och reda ut dess mening. Kiasmen hade vi dock, som sagt, redan i bagaget var och en för sig. Vårt samarbete har i sig varit som en kiasm och vilat på en grundläggande tillit, ett ord som självt ser ut som en koncentrerad kiasm och kan läsas ”Tillit” även baklänges.

Kiasmens mönster och funktion

Den som är besatt av kiasmen lever i en ständig mental gymnastik. Man bemöter ofta en annans formulering genom att vända på den, till samtalspartnerns överraskning och ibland irritation. Jag minns, under ett seminarium i Danmark som handlade om Kierkegaard, när Gunnar, på tal om maximen ”att leva som man lär”, nästan reflexmässigt svarade att det är bättre ”att lära som man lever”. Denna kiasm har sedan, genom min enträgna förvaltning av uttrycket, gett oss många fruktsamma seminariediskussioner under åren.

Kiasmen är en i den retoriska vokabulären senkommen figur som innebär en korsning eller en omkastad upprepning av två ömsesidigt bundna begrepp¹⁾. Dess namn är konstruerat genom en bildlig liknelse med den grekiska bokstaven □ som ser ut som en korsning. Genom kiasmens begreppsomkastning tvingas de två av kiasmen berörda begreppen att byta syntaktisk roll, så att det bestämmande begreppet blir bestämt och tvärtom. När vi säger ”maktens språk och språkets makt” t.ex., märker vi hur ”makt” och ”språk”, genom genitivformen, alternativt bestämmer varandra och därmed skapar ett slags magnetiskt meningsfält som röjer semantiska aspekter vilka dessa två begrepp, var och en för sig, inte förmår visa.

En kiasm har således förmågan att aktivera de relaterade begreppens semantiska möjligheter, genom att betrakta dem från motsatta synvinklar. Kiasmen är därmed

1) Det är inte alltid termen ”kiasm” förekommer i ett svenskt lexikon. Bonniers svenska ordbok är ett förebildligt undantag. Där beskrivs kiasmen som ”en retorisk figur som innebär att syntaktiskt parallella led vänds mot varandra, t.ex. ’Hon var den friska våren, den kulna höst var han’ (Tegnér)”. Här handlar det dock om en innehållsmässig antites som bara har kiasmens form. I broderlexikonet Bonniers Lilla Uppslagsbok beskriver man kiasmen lite närmare min tolkning: ”’korsställning’ av motsvariga satsdelar i två på varandra följande satser: ’Allena var jag, han kom allena’ (Runeberg)”. Jag behandlar kiasmen skild från all semantisk antites. Somliga kallar min kiasm för antimetates eller antimetabol.

perspektivismens verktyg. Det relevanta hos ett begrepp är inte dess innehåll. (Begreppets "innehåll" är en fiktion; ett begrepp är ett verktyg som, i bästa fall, pekar ut något, inte omfamnar eller griper det, såsom bilden i ordet "be-grepp" låter påskina). Det relevanta är perspektivet och perspektivet belyser begreppens mening. Machado förstod detta väl, när han rekommenderade: "Ge din dikt dubbel belysning, så att den kan läsas framifrån och på snedden", vilket är något annat än Ekelöfs förslag att "läsa mellan raderna".

Kiasmen är en säregen variant av de begreppspar som behärskar logiken och vardagstänkandet. Andra familjemedlemmar heter dikotomi och dialektiskt begreppspar. Dessa begreppsspel, som så ofta omtalas, är dåligt studerade. Det är t.ex. inte ovanligt att dikotomin sammanblandas med andra former av begreppspar, som om "begreppspar" och "dikotomi" vore synonyma benämningar. Låt mig reda ut detta lite grand.

Om begreppsparets släkt: dikotomi, dialektisk motsats och komplementära begrepp

Allt rationellt tänkande ser ut att ha sitt ursprung i en klassifikatorisk tudelning som genom att ställa begrepp mot varandra skapar en gräns däremellan som möjliggör vårt logiska tänkande¹). Vi skulle aldrig kunna tänka rationellt utan att göra en primär distinktion som etablerar en gräns mellan det som är i fokus, d.v.s. det som pekas ut i det konkreta talet, och det som faller utanför. Såväl det grekiska *lógos* som det kinesiska *tao* talar om "motsatspar".

Denna begreppsliga motsättning kan uppfattas på olika sätt. Detta är inte rätt tillfälle att reda ut spørsmålet i hela dess vidd. Låt mig dock kortfattat formulera tesen att begreppsparet IDENTITET / DIFFERENS för mig bildar paradigmet för övriga begreppspar och ligger till grund för allt logiskt tänkande¹). Att tänka rationellt är i grund och botten inget annat än att identifiera och särskilja. Det tekniska och elektroniska utnyttjandet av denna insikt har lyckats skapa en ny era i mänsklighetens historia i och med datautvecklingen.

Jag vill nu nyansera bilden genom att göra en distinktion mellan dikotomier och dialektiska begreppspar samt mellan begreppsmotsatser och komplementära begrepp. Det handlar om skilda sätt - som icke sällan sammanblandas - att låta begreppen möta varandra två i taget.

1) Freud har visat hur denna digitalisering uppstår tidigt hos barnet ("Fort! Da!").

2) Se Ramírez [1994]& [1995].

Dikotomin är, i strikt mening, ett begreppspar som uttömmar den för tillfället betraktade, behandlade eller omtalade verklighetsfären på ett sådant sätt att det ena innebär endast det andras blotta negation. Detta är typiskt för klasslogiken eller mängdläran. Dikotomins formella eller matematiska uttryck är "A eller -A". Allt det som inte faller under ett begrepp faller under dess negation. Man är t.ex. svensk eller icke-svensk. En dikotomi kan dock maskeras när negationen upptar en positiv benämning: i stället för "klokt - oklokt", kan man säga "klokt - dumt".

På detta sätt lyckas man legitimera t.ex. sådana åtgärder som den s.k. invandrarpolitiken, som om ordet "invandrare" refererade till några andra kännetecken än den blotta negationen "icke-svensk" bland dem i landet bosatta. Man talar ofta om invandrarproblem, men hela problemet kan bara bestå i att invandrarna inte är svenskar. Invandrarna är således ett problem för svenskarna, men det presenteras som om det handlade om invandrarernas problem. Därmed inte sagt att invandrarna saknar problem av olika slag: ekonomiska, sociala, kunskapsmässiga etc., men sådana problem är gemensamma för alla människor, även för svenskar. Det är bara fråga om gradskillnader.

Det är sant att en invandrare kan samla på sig flera av dessa bestämda problem och att en invandrare möter flera svårigheter än en infödd, men detta är icke sällan också ett resultat av svenskarnas attityd och myndigheternas sätt att hantera invandrarernas situation. En stor del av invandrarernas problem kan bara lösas om svenskarna ändrar attityd. Invandrarernas specifika problem i Sverige består således i att svenskarna har problem med invandrarna.

Alla andra problem är allmänmänskliga, inte specifika invandrarproblem, även om deras sammansättning kan vara det. Själv skulle jag enligt gängse sociala analyser inte tillhöra de invandrare som har problem, men det är fråga om jag icke just därför utgör ett ännu större problem för svenskar än s.k. invandrare med problem.

De dialektiska begreppsparen består, till skillnad från de egentliga dikotomierna, av positiva begrepp som bestämmer varandra ömsesidigt, utan att utgöra en dikotomisk indelning av hela det betraktade verklighetsfältet. Det klassiska hegelianska begreppsparet HERRE / SLAV t.ex., skapar en dialektisk relation i vilken de två relaterade termerna legitimerar varandra: herren ger mening åt slaven i samma mått som slaven ger mening åt herren. Den dialektiska relationen visar att en del av begreppets mening ligger just utanför.

Ett begreppspar kan ibland vara samtidigt dikotomiskt och dialektiskt. Så är fallet med paret MAN / KVINNA. Å ena sidan uttömmar män och kvinnor tillsammans hela det mänskliga släktet och fungerar som en dikotomisk

indelning. Man kan då säga att den som inte är man är kvinna och tvärtom, på liknande sätt som vi såg på svenskar och invandrare. Men i fallet ”man / kvinna” skänker dessutom de relaterade begreppen mening åt varandra: utan kvinnan skulle det manliga, som bestämt kön, sakna mening; och det kvinnliga skulle inte betyda någonting utan det manliga. Svenskarna skulle däremot förbli svenskar även om inga invandrare fanns i landet. Då skulle svenskheten referera till geografiska gränser, inte till sociala.

Medan den dikotomiska funktionen tömmer ut begreppet ”kvinna” från sin bestämda betydelse, genom att reducera det kvinnliga till det manligas blotta negation (”kvinna” = ”icke-man”) respekterar den dialektiska funktionen bådas värde och låter begreppen medverka i varandras meningsgivande. Machismens grundläggande problem består således i dess uppfattning av relationen MAN / KVINNA som en dikotomi och inte som ett dialektiskt begreppspar. Många av vår tids problem kan tolkas som ett resultat av en dikotomisering som leder till förakt och till bristande respekt för det annorlunda. En sådan attityd skapar möjligtvis en retorik som innebär att man förgudar sig med ord, men framförallt att man förordar sig med Gud. Men en sådan retorik har inget att göra med den retorik som, enligt Aristoteles, var dialektikens motsvarighet¹⁾.

Vi brukar dock även andra begreppsmotsatser, komplementära eller av annat slag: vi talar om ”himmel och jord”, om ”tid och rum”, om ”kropp och själ”, osv. Här handlar det inte om begrepp som bildar dikotomier eller ens dialektiska par, utan om komplementära begreppspar. De förenade begreppen fungerar som axlarna i ett koordinatsystem. De är förknippade med varandra och skapar ett slags kontextuellt meningsfält, men de uttömmar inte den verklighet man relaterar till.

Kiasmen kan uppfattas som ett sammansatt begreppspar som kan innefatta de ovan nämnda typerna på ett högre plan. Begreppsrelationen etableras då inte bara mellan två termer, utan mellan två uttryck som båda innehåller samma två termer, men i omkastad ordning. Det skapas på detta sätt en symmetri som, om man tittar närmare, bara är skenbar.

Vanligtvis etablerar kiasmen en övergripande relation mellan två alternativt omkastade relationer som förenar två termer eller element, t.ex. när Filip II kommenterade nederlaget av hans stora armada vid Engelska kanalen: ”Hellre heder utan flotta än flotta utan heder”, eller i vardagliga kiasmer av typen: ”man ska äta för att leva, inte leva för att äta”. Humorn, speciellt Madridhumorn, älskar

1) Aristoteles Retorik börjar just med orden: *Hê hrêtorikê estin antístrofos tê dialektikê.*

kiasmen: i en ordväxling mellan en statsminister och landets militära ledning berättas att statsministern utbrast: »Generalerna borde sluta att politisera», varvid stabschefen kontrade: »Och politikerna borde sluta att generalisera».

Jag sade att symmetrin i kiasmerna bara är skenbar. Detta gäller i ännu större grad vanliga, icke sammansatta begreppspar. I varje sådant par, enkannerligen i dikotomin, finns ofta förborgad en assymetrisk eller maktbemängd relation. Och en av kiasmens funktioner, när den tillämpas på en dikotomi eller ett motsatspar, består ofta i att avslöja denna maktrelation eller att lösa upp den genom att förena de dikotoma begreppen medelst ett förbindande ord eller ett grammatiskt affix, ofta ett genitiv ("maktens språk, språkets makt"). Om vi i fallet *man / kvinna* skapar en kiasm med hjälp av prepositionen "för" som bindeord mellan termerna, kan vi säga: "mannen är inte för kvinnan vad kvinnan är för mannen". Den dolda assymetrin mellan "man" och "kvinna" blir då explicit.

I de motsatspar, i synnerhet i dikotomierna, som vårt tänkande rör sig med, kan man lägga märke till att den ena termen är avgörande och härskar över den andra. Det räcker inte med att båda termer står mot varandra; det är inte likgiltigt vilken som upptar den första platsen, vänsterplatsen, när man skapar en dikotomi eller ett motsatspar. Det råder ingen - som man skulle tro - symmetri i ordpar som t.ex.

"herre _ slav"	"man _ kvinna"	"identitet _ differens",
"höger _ vänster"	"teori _ praktik"	"liv _ död"
	"det här _ det där",	

Det vanliga är att en av termerna blir dominerande, oftast termen till vänster, medan termen till höger blir underkastad den förra. Det låter därför egendomligt att säga "slav och herre", "kvinna och man", "differens och identitet", "vänster och höger", "praktik och teori", "död och liv", "det där och det här". Det finns naturligtvis undantag: vi säger nästan lika ofta "dag och natt" som "natt och dag", "samhälle och individ" som "individ och samhälle". Vi säger dock "du och jag" snarare än "jag och du". Även i kiasmen kan man märka spår av denna assymetri.

Det råder således i allmänhet en bristande balans, en förställd överlägsenhet i de begrepp som står till vänster, dvs. det som nämns först, gentemot det som står till höger. Det råder en maktrelation mellan dem; maktens plats involverar platsens makt. Det kanske hänger samman med vårt samhälles positionsfetichism: säg mig vilken roll Du har och jag ska säga Dig vad Du är värd.

Kiasmens roll går ofta ut just på att demaskera förställda maktrelationer. Att bilda kiasmer är som att fäkta och avvärpa en alltför säker motståndare genom att visa

att det finns andra sanningar eller, kanske bättre, att sanningen är rikare än vad självsäkra och dogmatiska påståenden vill göra gällande. Det handlar inte om relativism, utan om perspektivism. Det handlar inte om att det som är sant i ett sammanhang är falskt i ett annat. Det handlar om att katter är gråa om natten, även om de har olika färg i dagsljus, och om att allt som glimmar inte är guld.

Kiasmen är ironins värja. Såväl ironin som kiasmen visar att man ska ta allting med en nypa salt, att det är lika omöjligt att ha helt rätt som att ha helt fel. Genom sin kvicka överraskningsstrategi är kiasmen humorbefrämjande, det bästa botemedlet mot fundamentalism och det bästa uttrycket för ömsesidig respekt. Kiasmen är det dialogiska samtalets paradig.

Retorikens makt är inte maktens retorik

Jag brukar framhålla att en egentlig *antropologisk* förståelse måste bygga på en *tropologisk* kunskap. Detta är mer än en lek med ord. Det faktum att ordet "antropologi" (semantiskt sammansatt av *anthropos* och *lógos*) rent bokstavsmässigt kan delas i "an" och "tropologi" hjälper dock mig att synliggöra en sanning som går djupare än ordens utseende. Man utnyttjar ordlekar för att med deras hjälp avslöja andra insikter. Så även med kiasmen.

Någon tycker säkert att detta är retorik och det är just vad det är. Men det är inte "bara retorik", ett vulgärt uttryck i vilket ordet "bara" tar över och förfuskar retorikens äkta betydelse. Ty retorik är en form av kunskap som genom sin konnotationsrikedom blir utsatt för många reduktionistiska krokens- och bakfotsuppfattningar. I grund och botten är retorik en kunskap om meningens nedkomst, en förståelse om hur mänsklig mening söker sig fram till uttryck, om hur ord blir kött. En retorik som stannar vid *konsten att säga* når emellertid aldrig den retoriska medvetenhetens botten. Retorik i djup mening är först och främst *konsten att tala*. Och tropologin är den del av retoriken som undersöker meningens inkarnation, sättet på vilket meningen använder sig av ordens fonematiska och morfematiska element för att bilda begrepp och komma till uttryck. Hit hör metafor och metonymi, men även kiasmen.

Logikerna och semantikerna vill inbilla oss att deras insikter når fram till tingens mening, medan retorik stannar vid ordens utseende (eller uthörande). I själva verket förhåller det sig tvärtom. De logiktrogna sammanblandar betecknaren med det betecknade medan retoriken är medveten om att orden bara är det konstnärliga mediet genom vilket meningen gör sig hörbar och synlig i världen. Logik och semantik handlar om representation, retorik handlar om presentation. Därför är retoriken, till skillnad från semantik och logik, medveten om att ord kan användas på många olika sätt och att kontexten - inte en objektiv analyserbar

kontext som i det teknologiska tänkandet, utan en intuitivt fångad och diskursivt förståelig kontext i vilken subjektet självt ingår - är den plats i vilken meningen uppenbarar sig. För semantiker, semiotiker och logiker är språket själva teckensystemet. För retoriken är språket en aktivitet: att tala; orden är bara det instrument som talets aktivitet använder.

Som retoriskt instrument låter kiasmen påskina att det alltid finns andra perspektiv på det som påstås och att orden inte är så bundna vid den mening som ögonblickets uttryck låter oss tro.

Medan metaforen betjänar kategorisering (från *katagoreúo* = anklaga, åtala¹⁾) och metonymin söker de konnotationer och sidospår som kan få oss att falla på vänsterprassel, skattefiffel eller felaktigt bruk av plastkort (säg mig vad du gjort eller vem du umgås med, så ska jag tala om vad du heter), innebär kiasmen en fäktningkonst som avvärjar en motståndare och förlöjligar dess självsäkra mening. T.ex.: ”Man ska inte leva som man lär, man ska lära som man lever”. Det är först när man vänder på uttrycket som man förstår att det som lät så fint och övertygande dolde en fälla. Bakom det vackra uttrycket ”leva som man lär” i mitt exempel gömmer sig fundamentalismens och självgodhetens fula etik.

Metodologi och s.k. utbildning säger oss att vi ska leva som vi blir lärda och döljer att själva metoden måste vara ett uttryck för livserfarenhet innan den kodifierats till lärosats eller regel. En reflexion över detta leder mig till två kiasmer:

1. När all konst håller på att förvandlas till vetenskap är det viktigt att påminna om att all vetenskap är också konst.
2. När etikkunskapen blivit så populär är det viktigt att börja tänka på kunskapsetiken.

Jag ska ägna resterande del av denna uppsats åt dessa två frågor.

1) Det grekiska ordet är sammansatt av en preposition (*katá*) och namnet för den offentliga platsen, där det offentliga samtalet äger rum (*agorá*).

Konst som vetenskap ~ vetenskap som konst

I den muntliga kulturen var kunskap detsamma som erfarenhet och spreds från individ till individ och från äldre till yngre. Handla och säga var invävda i varandra. All kunskap var konst¹⁾.

Skriftspråket möjliggjorde en kunskapskodifiering som i längden sammanblandar aktiviteten med beskrivningen av dess resultat. Kunskapen som aktivitet och som personligt förvärvat förmåga blir då objektiverad och förtungligad. Med skriftspråket och den positiva vetenskapen kom projektionens bild att ersätta själva projektionen, kartan att ersätta verkligheten. Man glömde den subjektiva mödan och tog vara endast på dess objektiva resultat. Sådan är den moderna uppfattningen av *teori* och *vetenskap*. För att förstå detta räcker det inte med att gå tillbaka till Upplysningen. Rötterna finns i den grekiska antiken, då det vokaliska alfabetet fick fotfäste tillsammans med det s.k. rationella tänkandet, myntet, marknaden, demokratin och rutnätsstaden.

Studiet av Platons och Aristoteles verk är viktigt för oss, inte för att förstå dessa två stora människor och deras tid, utan för att förstå oss själva och varför vi tänker och handlar som vi gör. Platon och Aristoteles befinner sig just vid den gräns då en muntlig kultur funnit sin skriftliga kodifiering och då fröet till vår moderna rationalitet, till vår vetenskap och vår teknologi blev sått. Det anses numera löjligt och onödigt att läsa grekiska i våra skolor. Därmed har vi undandragit oss från att försöka förstå vårt kulturellt omedvetna. Grekiskan är det enda språket i Europa som vittnar om hur en muntlig kultur förvandlas till skriftlig. Och på samma sätt som kunskapen i engelska underlättar förståelsen av datorterminologin, ger kunskapen i grekiska större medvetenhet om våra europeiska modersmål och om vårt invanda sätt att tänka.

Från början var skillnaden mellan vetenskap och konst den, att vetenskapen sysslade med att förstå medan konsten försökte skapa och förändra. Men när denna skapande och förändrande handling börjar läras ut som metod och som regelsystem, när den kodifieras och blir föremål för böcker och skolbänksundervisning, då blir konsten till en vetenskap (vetenskapen att förstå hur man förändrar i största allmänhet), till en allmängiltig kunskap *apriori* som är upphöjd över det konkreta. En av de första konsterna som blev vetenskap var läkarkonsten. Vanan att studera sjukdomar som något verkligt, får oss att glömma att det enda konkret existerande är sjuka människor, inte sjukdomar och att läkarens uppgift är inte att bota sjukdomar, utan sjuka människor. ”Inte att

1) När Aristoteles behandlar begreppen *the_ria* och *epist_m_* (vetenskap) i den *Nikomakiska etiken*, är detta inte – som för oss – ett resultat av en aktivitet, utan själva aktiviteten resp. den färdighet som aktiviteten skapar hos den enskilde utövaren.

bota människan - skulle Aristoteles tillägga - utan att bota Kallias eller Sokrates eller andra med liknande namn, som råkar vara människor” (*Metaf.* {981a 13 ff}). Sjukdomen, som bara är en abstraktion, förvandlas av vetenskapen från adjektiv till substantiv. Vetenskapliggörandet fortgår nu på alla områden: man kan numera bli doktor i restaurangkunskap eller i socialt arbete.

All konst blir vetenskap, men från begynnelsen var all vetenskap en konst. Det börjar bli dags att återerövra konsten och att påminna om att även den teoretiska vetenskapen, även den aktivitet som leder till generella förklaringar och allmängiltiga bilder om hur verkligheten är beskaffad och fungerar, måste växa ur individers subjektiva möda. Bra vetenskap kräver skickliga vetenskapsmän. Därför är vetenskap också en konst, konsten att undersöka, tänka och resonera på ett sådant sätt att människans förståelse om världens beskaffenhet blir bättre¹⁾.

Vi förfäktar inte längre Platons och Aristoteles tro på ett teoretiskt tänkande av rent kontemplativt slag som inte befattar sig med skapande och förändring. På denna punkt förde Upplysningen oss bort från grekernas naivitet: ”Kunskap är makt”, utropade Francis Bacon och förordade experimentet, inte bara observationen, som vetenskapligt handgrepp. Men Upplysningen, i sin reaktion mot Medeltiden, förkunnade också något som vi glömt, om vi någonsin lärt oss det: att vi inte ska falla för auktoritetstro, att vi ska ta ansvar över vår kunskap. Trots vår upplysta mentalitet följer vi inte alls Kants ideal: ”Upplysningen är människans frigörelse från ett tillstånd av självförvållat förmynderskap ... (frigörelsen) från oförmågan att använda sin egen intelligens utan stöd utifrån”.

Kant gick ändå en aning för långt i sitt uttalande. Det vore oklokt ”att använda sin intelligens utan stöd utifrån” (min understr.). Det är tvärtom viktigt att vi inte avstår från ömsesidigt stöd; jag håller emellertid med Kant om att man ska ta ansvaret för sin egen kunskap, inte nöja sig med att följa John. Detta för mig in på min andra kiasm.

Kunskapsetik viktigare än etikkunskap

Objektiveringsdriften i vår kunskap har lett till en överdriven fokusering på VAD, till förfång för uppmärksamheten om HUR. Ontologin har så tagit över genealogin. Även när vi talar om ”hur” brukar vi behandla och kalla det också ”vad”, vilket leder till handlingens ontologisering. Frågan ”Vad gör Du?” är

1) Vetenskapen handlar om sant eller falskt, konsten handlar om det som är bra eller dåligt gjort. När vi talar om en vetenskaplig avhandling säger vi inte att den är sann, men vi säger att den är bra eller dålig.

tvetydig och skillnaden mellan handling och ting suddas bort. Kunskapen förvandlas i bästa fall till ett slags kännedom.

Kunskapen i samhällsplanering blir så ”Kunskap om samhällsplanering” och uppfattas, dels som kännedom om vad man generellt ska veta för att bedriva samhällsplanering, dels som det resultat man därmed avser att åstadkomma. Men samhällsplanering är vare sig det man lär sig innan man börjar planera eller det man åstadkommit när man planerat färdigt. Samhällsplanering är just det man gör (dvs. *hur* man gör) medan man planerar. Generella kunskaper är bara planeringens teoretiska förutsättning, de färdiga miljöerna och strukturerna är bara planeringens praktiska resultat.

Däremellan finns bara den aktivitet som utgör den egentliga planeringen. Att tala om *scenarier* och om *visioner* fjärrar vår uppmärksamhet från den egentliga planeringsaktiviteten. Det är bättre att tala om *process*, men även där lurar objektivismen. Ty denna process försiggår inte i händerna, som processförespråkarna lär tro, utan någonstans mellan huvud och mun och mellan huvud och hand, dvs. någonstans mellan tanke och talande kropp.

Samhällsplanering är en retorisk arena där människor tar ställning till det som kan vara på annat sätt (vetenskapen sysslar däremot med det som inte kan vara på annat sätt) och överväger det som är mest önskvärt för människan. Samhällsplaneringens processform är således retorisk, dess intention och innehåll är etiska. Ty samhällsplanering är inget annat än en diskursiv, övervägande aktivitet om vad som bör göras för att åstadkomma det som är gott och meningsfullt för människorna.

Etikkunskapen har emellertid följt samma historiska utveckling som konsten. På samma sätt som konsten sammanblandas antingen med konstens produkt eller med regelsystemet, har vi också fått en resultatetik och en regeletik. Men såväl ”resultatetik” som ”regeletik” är oxymoron¹⁾. Ingen av dem tar själva handlingen under betraktelse utan låter den lyda under och avgöras av resultatet resp. regeln.

Etik är detsamma som handlingsteori. En teori om handlingar är en teori om övervägande och om mänskliga intentioner. Att utan ställningstagande lyda regler är juridik, inte etik. För att regelföljden ska kunna vara etisk måste den vara en produkt av ett övervägande eller av en medvetet förvärvad vana. Den etiska diskursen överväger i så fall huruvida och varför man ska följa en regel

1) *Oxymoron* (= plattspetsig) innebär en semantisk antites. Ett oxymoron talar om att två motstridande betydelser möts, medan kiasmen talar om att ett till synes entydigt begrepp tillåter andra perspektiv.

eller ej. Det etiska är således inte regelföljden, utan ställningstagandet till regeln och till olika motiv och argument för handlande. En s.k. *etisk kommitté*, av det slag som florerar idag i vårt samhälle, kan i och för sig ge bränsle åt etiska diskussioner, men absolut inte tala om för andra vad som är etiskt eller ej. Ty etik innebär personligt ansvarstagande och risktagande. Hur väl förankrade och kloka våra regelsystem än är, måste var och en avgöra hur han eller hon själv bör handla i olika situationer.

Att ägna sig åt politik och planering är att föra en äkta dialog (inte bara ett samtal¹⁾) med andra i syfte att enas om bästa möjliga handlingsväg. Resultatet av våra handlingar kan måhända vara ett tecken på att man handlat rätt, men inte ersätta övervägandet om handlingen som sådan. Bakom goda resultat förekommer också ibland onda handlingar och goda intentioner räcker inte för goda resultat. Etik kan inte bestå i att följa en regel *apriori*, som försöker kodifiera typiska situationer men saknar kännedom om den faktiska situationens kontext¹⁾.

Etiken kan inte heller utan vidare utläsas av resultatet, eftersom varje resultat inte bara är ett resultat av en handling; varje resultat beror också på vilka icke självvalda (mer eller mindre gynnsamma) omständigheter man handlar i. Det beror dessutom ofta på andra medverkandes handlingar. Etik kräver klokhet att handla på rätt sätt i rätt stund¹⁾. Det enda, vaga imperativet, om man ska formulera ett imperativ, vore ”Handla så gott Du kan”¹⁾. En utvärdering utifrån det uppnådda resultatet är alltid kontrafaktisk och därför osäker.

Att söka lämplig kunskap (även vetenskaplig kunskap), inom vilket som helst område, eller att överväga tillämpning av kunskap (eller vetenskap) i handlingssituationer, är i sig också en mental och diskursiv handling och faller således under etikens domvärjo. Det räcker inte heller här med att hänvisa till en given metod eller en regel (”så har man alltid gjort”, ”så har jag lärt mig att man

1) *Lógos* innefattar redan i sig samtalet, eftersom man inte kan tala utan en samtalspartner (även när man talar med sig själv). *Dia lógos* betyder ”genom *lógos*”, dvs. inte ”att samtala”, utan att låta samtalet utveckla bådadas uppfattning. Allt annat än detta är bara manipulation.

2) Man brukar få den invändningen att det finns absolut gällande regler och man får ofta exempel som: Man ska aldrig döda en människa. Men tänk om någon hade lyckats mörda Hitler i tid, vilken välgörande handling!

3) Det handlar om två aristoteliska begrepp: *frónesis* och *kairòs*).

4) Windelband har med rätta funnit Kants formulering av ett kategoriskt imperativ onödig och motsägelsefull. Ska det föreligga en absolut *apriori* handlingsprincip då måste den lyda ”gör din plikt” och inget mer (Windelband, Wilhelm: ”Om moralprincipen” i *Preludier*, urval i sv. övers., Bonniers, 1915). Jag skulle säga att man behöver inte formulera något imperativ alls. Att handla gott är att följa den goda viljans val.

ska göra”). Var och en måste ta ställning till hur just han ska handla i just denna situation. Än mindre räcker det med att hänvisa till det eftersträvade resultatet. Ändamålet helgar inte medlen och själva ändamålet måste ur mänsklig synvinkel vara meningsfullt¹⁾.

Jag kallar kunskapsetik ett antifundamentalistiskt och antiauktoritärt övervägande genom vilket vi tar ställning till de kunskaper vi fått i arv och förvärvat genom andra samt till deras värde i relation till de konkreta problem man ska lösa och de konkreta situationer man ska hantera. Det handlar om ett kontextuellt ställningstagande som inbegriper subjektet och vars kvalitativa garanti ligger i erfarenhetskunskapen, dvs. i en erfarenhet som förvärvas genom långvarigt handlande i liknande situationer. Etik är på så vis ett slags konst, en livskonst.

Heuristikens lov

Att söka och förvärva lämplig kunskap i stället för att bara följa givna kunskaper är det som särskiljer heuristik (ett ord som nästan slutat att brukas eller används i förvrängd mening) från metodologi. Metodologin kännetecknas av handlingsregler, heuristiken anvisar checklistor eller tips om det man bör tänka på, eller om hur man kanske kan tänka, när man söker efter lämpligt handlings sätt. Heuristik är methodsökande, metodologi är en kodifiering av redan etablerade metoder.

”Heuristik” (att hitta på) är förknippad, även etymologiskt, med kreativitet. Detta leder också in i Retoriken, där det talas om *inventio*. Retorikens två viktigaste kunskapsområden är *tropologin* och *topologin*. Jag har tidigare nämnt den tropologiska teorin eller teorin om retoriska figurer, i synnerhet om metafor och metonymi. Topologi eller toposlära är den del av retoriken som studerar kreativitetens ”platser” (*tópoi*) som möjliggör diskursens skapande, dess *inventio* eller *heúresis*.

Semiotiskt intresserade logiker som Peirce brukar tala om ”abduktion” för att beteckna ett sätt att resonera som varken är formellt förankrat, av typen deduktiva resonemang, eller empiriskt förankrat, som i en induktion. Talet om abduktion innebär dock ett åsidosättande av retoriken och dess topiklära. Man kan kalla Morgonstjärna för Aftonstjärna.

1) Här ser det ut som om jag själv predikar handlingsregler och motsäger mig själv. Det jag gör är dock att resonera och överväga. Det man kommer fram till i ett etiskt övervägande ser naturligtvis ut som en regel. Bristen på etik ligger i att bara följa vad man säger utan att vara övertygad, bara av opportunistiska skäl, därför att man är tillsagd eller för att vara till lags.

Vico var den förste som, i sin *Nya vetenskap*, satte upp topiken mot den kartesianska kritiken, retoriken mot den formella logiken. En sak är att resonera utifrån axiom, som i matematiken, eller ur givna premisser, som i naturvetenskap. Men en sådan vetenskap sysslar med det som är givet och inte kan vara på annat sätt. Det som är möjligt, som kan vara på annat sätt och som beror på våra beslut och våra handlingar, kan inte rymmas inom logikens domvärjo. Därför blir alla försök till formaliserad modallogik eller handlingslogik - von Wright må förlåta mig - missfoster. Ty om det som har sin princip i människornas avgörande, inte i naturens lagar, om det som är intentionellt och inte bara kausalt betingat, kan man bara överväga. Och övervägandets konst heter Retorik.

Samma Aristoteles som grundlade logiken visste att varje typ av kunskap kräver sin specifika behandling; ”det vore lika tokigt av en matematiker att använda övertalningsmetoder som att kräva apodiktisk bevisföring av en retoriker”. Om kompilatorerna av Aristoteles verk hade placerat Retoriken där den hör hemma, tillsammans med *Organon*, - tycker somliga - kanske vår vetenskap skulle varit mindre arrogant och mindre totalitär. Man kan dock inte vara så säker.

Gentemot axiomatiken och den formella deduktionen, anvisar Retoriken topiken som metod. Men topiken är ju själv metodens moder och t.o.m. den vetenskapliga hypotesen är en toposberoende uppfinning. Man bedriver inte vetenskap utan några som helst förutfattade meningar. En arkeolog som börjar gräva endast för att se vad han kan finna - säger Collingwood - finner ingenting. Även vetenskapen är beroende av dessa arsenaler ur vilka vi hämtar uppslag, idéer, tänkesätt och argument för våra resonemang. Dessa arsenaler kallades av Aristoteles *tópoi*, ”platser”. De består inte av några bestämda formuleringar eller uttalanden (*dógmata*), som den tyska *Toposforschung* fick oss att tro. De är platser i vilka vi hittar verktyg för att bygga upp vår diskurs och vår argumentation.

Kiasmen hör definitivt hemma i topiken. Den är en tankefigur, ett strukturerande mönster som inte uttalar något bestämt påstående. Kiasmen råder oss helt enkelt, när vi hör ett tvärsäkert påstående, att vända på den för att se om inte ett nytt perspektiv och ibland en ”sannare” utsaga kommer till uttryck. Det handlar inte om relativism utan om perspektivism.

Med kiasmen i hög beredskap rör vi oss i tid och rum och medan de flesta ser ett problem i varje utmaning, försöker vi se en utmaning i varje problem. Aporin överskrides, det förgivettagna tas på bar gärning, polisen hamnar själv i finkan, spionen blir utspionerad. När allt fler påstår att man inte kan handla utan att lära sig frågar vi oss om man kan lära sig någonting utan att handla.

Litteratur

Aristoteles: *Nikomakiska etiken* (det finns upplagor på många språk) På svenska i Daidalos' faks. uppl., Göteborg, 1988, svensk övers. från 1967 av Mårten Ringbom.

Aristoteles: *Retoriken*. Dansk upplaga i Museum Tusulanums förlag, 1983, dansk övers. av Thure Hagstrup.

Andersen, Øivind [1995] *I retorikkens hage*. Universitetsforlaget, Oslo, 1995.

Collingwood, R.G. [1938] *The Principles of Art*, Oxford Univ. Press.

[1939] *An Autobiography*, Pelican books, London.

Ong, Walter [1982] *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, Methuen & Co. (Sv. övers.: *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet*, Anthropos, Göteborg, 1990).

Ramírez, José Luis [1994] *Inom Europas gränser - En un contorno europeo (Iberien och Skandinavien)*, Nordplan, Medd. 1994:4, Stockholm.

Ramírez, José Luis [1995] *Om meningens nedkomst - en studie i antropologisk tropologi* (Diss.), Nordplan, Stockholm.

Vico, Giambattista [1709] *De nostri temporum studiorum ratione*.

Vico, Giambattista [1709] *On humanistic education (six inaugural orations (1699-1707))*, from latin, introd. and notes of Gian Galeazzo Visconti, engl. transl., Cornell Univ. Press, Ithaca, 1993

Vico, Giambattista [1710] *De antiquissima italarum sapientia...*

Vico, Giambattista [1725, 1744] *Principi di una scienza nuova...*

(Samtliga finns i Vicos Samlade verk: "Opere", 8 bd., Laterza, Bari, 1931-1941 ed. por B. Croce m. fl. En (bättre) kritisk utgåva av F. Tessoro, "Opere di Giambattista Vico", Centro di studi vichiani, Napoli, har bara utkommit med första bandet 1982).

Denna uppsats ingår i *Chimärerna - Porträtt från en forskarutbildning, en sammanställning av Gunnar Olsson, Nordiska institutet för samhällsplanering 1971-1995. Stockholm 1996.*